

Kraków, 22.07.2019

dr hab. Piotr Majewicz, prof. UP
Instytut Pedagogiki Specjalnej
Uniwersytet Pedagogiczny
W Krakowie

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Pawła Krasuskiego
pt. „*Funkcjonowanie systemu rodzinnego z dzieckiem niepełnosprawnym
ruchowo a style radzenia sobie ze stresem*”**

przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Zofii Pałak, prof. nadzw.

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska Pana mgr Pawła Krasuskiego dotyczy zależności pomiędzy funkcjonowaniem rodziny z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową a stylami radzenia sobie ze stresem w kontekście systemowej koncepcji rodziny. Jest to temat ważny zarówno z teoretycznego jak i praktycznego punktu widzenia. Warto zaznaczyć, że istnieje stosunkowo niewiele opracowań polskich z tego zakresu np. „*System rodzinny wobec przewlekłej choroby somatycznej*” autorstwa W. Świętochowskiego (2010), czy też „*Style radzenia sobie ze stresem przez matki dzieci z niepełnosprawnością*” w opracowaniu M. Marmoli (2017) i nieco więcej obcojęzycznych, między innymi „*Family system and coping behaviors: a comparison between parents of children with autistic spectrum disorders and parents with non-autistic children*” autorstwa B. Sivberg (2002), a także przeglądowe opracowanie pt. „*Family coping strategies and impacts on family health: A literature review*” J. M. Martínez-Montill, B. Amador-Marín, M. D. Guerra-Martín (2016). Niemniej jednak brak jest szerszych opracowań dotyczących radzenia sobie ze stresem w rodzinach z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową i w związku z tym jest to obszar wymagający pogłębionych eksploracji, czemu naprzeciw wychodzi omawiana praca.

Autor rozpatruje wspomniane relacje pomiędzy funkcjonowaniem rodziny a stylami radzenia sobie ze stresem z perspektywy systemowej. Ogólna teoria systemów została opracowana przez L. Von Bertalanffyego (1984) na podstawie wyników interdyscyplinarnych badań z zakresu biologii, fizyki, chemii oraz matematyki. Teoria ta zakłada, że system jest zbiorem elementów oraz zachodzących między nimi relacji i sprzężeń, które tworzą

funkcjonalną całość. Zatem wchodzące w jego skład obiekty mogą być rozumiane tylko z punktu widzenia pełnionej w systemie funkcji. Ponadto organizmy żywe są systemami otwartymi, które prowadzą fizyczną wymianę materii ze swoim otoczeniem. Systemy te utrzymują się w stanie stabilnym dzięki mechanizmom samoregulacji i są ekwiwalentne, co oznacza, że stan końcowy może wynikać z wielu stanów początkowych i może być osiągnięty poprzez działanie różnych procesów regulacyjnych. Ponadto w celu zachowania stanu równowagi organizmom musi być stale dostarczana energia. Systemy tworzą układ hierarchiczny, tak więc świat składa się z kolejnych pięt systemów, które są ze sobą powiązane w sposób uporządkowany. Inaczej mówiąc, każdy system jest częścią innego i należy do szerszego, a zarazem nadrzędnego systemu, przy czym dynamiki systemu nie można zrozumieć na podstawie opisu cech elementów składowych, ale na odwrót, to części składowe mogą być rozumiane na podstawie dynamiki całości. Tym samym zaznacza się tu odejście od zainteresowania strukturą na rzecz zainteresowania procesem, co wynika z tego, że każda struktura jest przejawem procesu, który zawiera w sobie (E. Laszlo 1978, L. Bertalanffy 1984).

W charakteryzowanej dysertacji rozpatrywane są problemy radzenia sobie ze stresem przez system rodzinny oraz konsekwencje tego procesu. Chodzi zatem o prezentację tego jak rodzina radzi sobie w sytuacji ekspozycji na stresory, które wywołują lub mogą powodować zmiany w systemie rodziny. W tym miejscu należy odnieść się do tytułu pracy, który brzmi „*Funkcjonowanie systemu rodzinnego z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo a style radzenia sobie ze stresem*” i sugeruje wtórność stylów radzenia sobie ze stresem w stosunku do funkcjonowania systemu rodzinnego. Tymczasem w metodologicznej części pracy jako jedną ze zmiennych niezależnych (s.158) określono style radzenia sobie ze stresem (przyjmowane przez rodziców) natomiast funkcjonowanie systemu rodzinnego z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo określono jako zmienną zależną. Oczywiście w badaniach typu korelacyjnego trudno jest określić co jest pierwotne a co wtórne, niemniej takie ujęcie tematu sugeruje zależność stylów radzenia sobie od systemu rodzinnego. Jest to jednak w tym przypadku problem uboczny, mający charakter natury językowej.

Powracając do teorii systemów i modelu stresu należy stwierdzić, że stresorami są w tym przypadku wymagania stawiane rodzinie, które mogą implikować zmiany w systemie rodzinnym, w tym w sposobie myślenia i zachowania. W konsekwencji możliwy jest kryzys, który można określić jako stan braku równowagi, dysharmonii i dezorganizacji w systemie rodziny (H.I. McCubbin, M.A. McCubbin, 2001). Sposoby radzenia sobie w tej sytuacji oraz ich konsekwencje stały się przedmiotem badań Autora dysertacji.

Przechodząc do dokładniejszej analizy przedstawionej do recenzji pracy należy zaznaczyć, że składa się ona z pięciu obszernych rozdziałów, z czego trzy mają charakter teoretyczny, czwarty zawiera metodologię badań własnych, natomiast piąty stanowi obszerną prezentację i analizę uzyskanych wyników. Ponadto zamieszczone zostały: bibliografia, wykaz tabel, wykresów, schematów, oraz aneks zawierający wykorzystane narzędzia badawcze. Zatem dysertacja ma strukturę charakterystyczną dla klasycznych prac awansowych.

W teoretycznej części pracy Autor przedstawia kluczowe dla tematu dysertacji problemy, a więc systemowe ujęcie rodziny, pedagogiczne konteksty dysfunkcji narządu ruchu oraz niepełnosprawność w kontekście stresora wpływającego na system rodzinny. W związku z tym zaprezentowana została ogólna teoria systemów, a także rodzina jako system, w tym jedno z najbardziej znaczących ujęć jakim jest „Model Kołowy Systemów Małżeńskich i Rodzinnych” Olsona i współpracowników. Służy on do diagnozy relacyjnej systemu rodzinnego w trzech aspektach: spójności, elastyczności oraz komunikacji. Wiele uwagi poświęcono również relacji rodzic-dziecko, ze szczególnym uwzględnieniem postaw rodzicielskich. Z kolei rozdział dotyczący dysfunkcji narządu ruchu zawiera przegląd koncepcji, definicji, rodzajów i stopni niepełnosprawności. Ponadto zaprezentowany został przegląd doniesień empirycznych na temat problemów funkcjonowania dziecka z niepełnosprawnością ruchową w rodzinie. Omówione zostały również zagadnienia związane z postawami społecznymi oraz stereotypami dotyczącymi zarówno osób z niepełnosprawnością, jak i ich rodzin. W trzecim rozdziale teoretycznej części pracy omówione zostały problemy niepełnosprawności w nawiązaniu do koncepcji stresu rodzinnego. Przedstawione zostały zatem sposoby rozumienia i definiowania stresu w biologii oraz naukach społecznych. W dalszej części prezentowanych zagadnień teoretycznych omówione zostały problemy stresu rodzinnego, a także wpływ niepełnosprawności na funkcjonowanie systemu rodzinnego, w tym zarówno destrukcyjny, jak i korzystny, w postaci wzmocnienia więzi rodzinnych.

Na podstawie analizy teoretycznej części pracy można stwierdzić, że Autor posiada dużą wiedzę z zakresu funkcjonowania rodziny jako systemu i w sposób dogłębny i kompetentny dokonał prezentacji wspomnianych zagadnień.

Metodologiczna część pracy zawiera wszystkie niezbędne informacje dotyczące problemów badawczych, hipotez, zmiennych, wskaźników, zastosowanych metod i narzędzi badawczych oraz opisu badanych grup i organizacji badań własnych. Zamieszczony na s. 140 główny problem badawczy brzmi: „*Jak funkcjonuje system rodzinny z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo?*” i w takiej postaci jest tylko częściowo spójny z tematem

dysertacji, w którym wyraźnie podkreślona jest zależność pomiędzy wspomnianym funkcjonowaniem systemu rodzinnego a stylami radzenia sobie ze stresem. Znacznie bardziej zgodnym z tematem pracy jest pierwszy problem korelacyjny (s.141) – „*Czy istnieje, a jeśli tak to jaka, zależność między funkcjonowaniem rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo, a stylami radzenia sobie ze stresem?*”. Ponadto, wśród problemów badawczych zawarte zostały również takie, które wykraczają poza temat dysertacji, w tym problem nr 3. „*Czy istnieje związek, a jeśli tak to jaki, między postawami rodzicielskimi a realizowaniem zadań rozwojowych wynikających z etapów cyklu życia rodzinnego w rodzinach z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo?*” oraz problem nr 4. „*Czy istnieje związek, a jeśli tak to jaki, między profilem funkcjonowania rodziny a realizowaniem zadań rozwojowych wynikających z etapów cyklu życia rodzinnego w rodzinach z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo?*” (s.141). Oczywiście można poszukiwać mediacyjnej roli radzenia sobie ze stresem w procesie realizowania zadań rozwojowych i wówczas takie ujęcie jest uzasadnione w kontekście tematu rozprawy. Niemniej jednak przy takim szerokim potraktowaniu przedmiotu badań można byłoby zmodyfikować temat poprzez uzupełnienie w postaci- „*Realizacja zadań rozwojowych oraz style radzenia sobie ze stresem a funkcjonowanie systemu rodzinnego z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową*” bądź „*Style radzenia sobie ze stresem w procesie realizacji zadań rozwojowych a funkcjonowanie systemu rodzinnego z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową*”. Przy czym druga propozycja tematu implikuje wprowadzenie zmiennych pośredniczących, swego rodzaju mediacji do modelu badań.

Problemy badawcze zostały sformułowane zarówno w obszarze diagnostycznym, jak i korelacyjnym w ogólnej liczbie ośmiu (s.141), a następnie zostały uszczegółowione w postaci aż 44 problemów (s. 142-147), przy czym odnoszą się one jedynie do czterech problemów zależnościowych. Podobnie w sposób niezwykle szczegółowy zostały opracowane hipotezy do wspomnianych problemów (s.150-157). Takie analityczne ujęcie ma swoje uzasadnienie w kontekście operacjonalizacji i należy je uznać za niezwykle precyzyjne. Zaznacza się wyraźnie w metodologicznych działaniach Autora dążenie do perfekcji w tym zakresie i w związku z tym zachowania zgodności ze wszystkimi metodologicznymi kanonami. Jest to godne podkreślenia, gdyż metodologiczna strona rozprawy doktorskiej jest jednym z najważniejszych jej aspektów. Jednak takie perfekcjonistyczne nastawienie, w kontekście tematu pracy, nasuwa pewne wątpliwości. Nauka zwykle bada świat przez dzielenie całości na coraz mniejsze części, aż do momentu, kiedy mogą one zostać zrozumiane i opisane. Stosując to podejście nie uzyskujemy jednak całościowego obrazu. Na przykład wiedząc względnie dużo na temat mrówki, nadal nie wiemy, jak funkcjonuje całe

mrowisko. Zatem charakterystyczną cechą obiektów złożonych, również na gruncie nauk społecznych, są wzajemne oddziaływania pomiędzy wieloma elementami (<http://complexity.orconhosting.net.nz/>). Autor precyzyjnie analizuje wspomniane zależności, ale zawsze na poziomie korelacji pomiędzy dwoma zmiennymi. Jest to podejście tradycyjne, zmierzające do ustalenia i opisu zależności pomiędzy poszczególnymi elementami systemu z równoczesnym pominięciem pozostałych, które składają się na system i jego funkcjonowanie.

Takie analityczne ujęcie systemu, sprowadzające się do odrębnego analizowania poszczególnych korelacji, umożliwia opis współzmienności i w pewien sposób pozwala na wnioskowanie o systemie, ale tylko w sposób probabilistyczny, oparty na wiedzy teoretycznej i własnych przypuszczeniach Autora co do znaczenia każdej korelacji dla funkcjonowania systemu. Zresztą w pracy podkreślona została owa metodologiczna trudność (s.249). Autor po przestudiowaniu wielu opracowań na ten temat stwierdza, że „...*myślenie systemowe, które w swej istocie towarzyszy myśli ludzkiej od czasów Starożytnej Grecji, stanowi dla badaczy niełatwe wyzwanie metodologiczne (...) Ogólna Teoria Systemów nie określa własnej metodologii, ale raczej stara się integrować, by możliwy był opis rzeczywistości z punktu widzenia różnych dyscyplin*”. Tak więc przyjętą w pracy konwencję metodologiczną należy przyjąć jako jedno z możliwych rozwiązań w sposobie badania systemów.

Do zebrania materiału empirycznego, w ramach sondażu diagnostycznego, wykorzystanych zostało pięć narzędzi badawczych, w tym dwa w opracowaniu własnym Autora, co stanowi dodatkową wartość pracy. Na szczególną uwagę zasługuje pierwsze z autorskich narzędzi, a mianowicie „*Kwestionariusz realizacji zadań etapu cyklu życia rodzinnego*” opracowane na podstawie publikacji B. de Barbaro (1999) oraz H. Goldenberg, I. Goldenbrg (2006), w dwu wersjach, przeznaczonych kolejno dla rodzin z dzieckiem w wieku szkolnym oraz rodzin z dzieckiem dorastającym (aneks 4a, 4b). Po dokonaniu standaryzacji i opublikowaniu, omawiany kwestionariusz może stać się cennym narzędziem diagnostycznym zarówno w badaniach naukowych jak i w praktyce psychopedagogicznej.

Przyjęty przez Autora w metodologicznej części pracy sposób operacjonalizacji ma swoje przełożenie na dalszą prezentację i analizę zebranego materiału empirycznego. Podrozdziały od 5.1. do 5.4 zawierają rezultaty badań odnoszące się do problemów typu diagnostycznego (problemy od 1 do 4, s.141). W pierwszym podrozdziale scharakteryzowane zostały profile funkcjonowania rodzin w obu badanych grupach, a więc w rodzinach z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo oraz pełnosprawnym. Zostało tu wyeksponowane ujęcie systemowe, co najbardziej uwidacznia schemat nr 16. (s.198), opracowany w oparciu o model kołowy D.Olsona. Schemat obrazuje funkcjonowanie rodziny z uwzględnieniem

dwóch głównych wymiarów tj. spójności i elastyczności życia rodzinnego. Większość rodzin z grupy podstawowej tj. z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową, znajduje się w obszarze zrównoważenia, ponadto rodziny z dzieckiem w wieku szkolnym lepiej funkcjonują niż rodziny z dzieckiem w wieku dorastania. W kolejnym podrozdziale zaprezentowane zostały postawy rodzicielskie w badanych rodzinach, przy czym w rodzinach z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową wyraźnie dominuje postawa „akceptacji”. Autor dysertacji, w świetle pozostałych rezultatów, poddaje w wątpliwość tak wysoki poziom nasilenia wspomnianej postawy i przypuszcza, iż może to być wynik nie tyle rzeczywisty, co życzeniowy. Należy podkreślić, że ostrożność w interpretacji wyników jest ważną cechą każdego badacza. W trzecim podrozdziale zamieszczone zostały niezwykle istotne z punktu widzenia charakteryzowanej pracy wyniki, bo dotyczące sposobów radzenia sobie ze stresem w badanych rodzinach. Dominującym stylem w rodzinach z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową w wieku szkolnym jest koncentracja na zadaniu. Sytuacja zmienia się w okresie następnym. Autor zakłada, że może to być efektem modyfikacji w systemie rodzinnym związanych z dorastaniem dziecka. Ostatni, a zarazem czwarty podrozdział poświęcony problemom diagnostycznym, prezentuje wyniki w zakresie realizacji zadań danego etapu cyklu życia rodzinnego. Ponownie wiek dziecka okazał się zmienną różnicującą uzyskane rezultaty. Etap życia rodzinnego z dzieckiem w okresie dojrzewania okazał się trudniejszy od wcześniejszego, niezależnie od faktu niepełnosprawności.

Kolejne podrozdziały zawarte w „*Analizie i interpretacji wyników badań własnych*”, a więc od 5.5 do 5.8 odnoszą się do problemów i hipotez zależnościowych. Jest to w kontekście tytułu pracy najważniejszy jej fragment. Autor w pierwszej kolejności charakteryzuje związki korelacyjne pomiędzy stylami radzenia sobie ze stresem w badanych rodzinach a profilami funkcjonowania rodziny oraz postawami rodzicielskim. Następnie przedstawia i omawia zależności pomiędzy realizacją zadań etapu cyklu życia rodzinnego a postawami rodzicielskimi oraz profilami funkcjonowania rodziny. Ta część dysertacji umożliwia weryfikację wszystkich szczegółowych hipotez. Zawiera autorskie, pogłębione interpretacje, wskazujące na bardzo dobrą znajomość teorii i praktyki utrzymanej w paradygmacie systemowym. Należy jednak zaznaczyć, o czym już wspominałem, że statystyczna analiza zebranego materiału empirycznego bazuje jedynie na opisie związków korelacyjnych. Oczywiście jest to jeden ze sposobów badania relacji pomiędzy poszczególnymi elementami systemu, niemniej jednak takie ujęcie nie pozwala na poszerzoną analizę złożoności systemu, w którym brane byłyby pod uwagę co najmniej związki interakcyjne między elementami składowymi systemu np. w oparciu o systemową analizę czynnikową, a więc łączne

potraktowanie wszystkich zmiennych, dzięki czemu mogą być ukazane interakcyjne zależności, a nie jedynie korelacje pojedynczych zmiennych. Efektem interakcji określa się bądź jednoczesny wpływ kilku czynników na zmienną zależną, bądź zmianę wpływu określonego czynnika na zmienną niezależną wskutek działania innego czynnika lub różnych jego wielkości. Przydatna może być również hierarchiczna aglomeracyjna analiza skupień. Jest to propozycja dla przyszłych analiz i publikacji Autora, z której być może zechce skorzystać.

Powracając do analiz zawartych w recenzowanej pracy, to należy stwierdzić, że na poziomie opisowym zostały one przeprowadzone poprawnie. Wykazane zależności pomiędzy zmiennymi pozwalają wskazać kierunek i nasilenie poszczególnych korelacji i w pewnym stopniu wnioskować, na zasadzie interpretacji własnej, o funkcjonowaniu systemu. Zależności pomiędzy poszczególnymi zmiennymi są ważnymi informacjami, które z pewnością znajdują swoje praktyczne zastosowanie, niemniej jednak o działaniu systemu, jako całości pozwalają wnioskować jedynie w sposób pośredni.

Pracę zamyka podsumowanie wyników badań, w którym poza weryfikacją hipotez, zawarty został również schemat obrazujący sieć korelacji ujawnionych w toku przeprowadzonej procedury badawczej, a będący swego rodzaju syntezą dokonanych analiz (s.259). Jest to bardzo dobry sposób przedstawienia zależności pomiędzy badanymi zmiennymi w perspektywie funkcjonowania systemu rodzinnego.

W zakończeniu pracy Autor dokonuje opisowej syntezy przeprowadzonych badań i wskazuje na niektóre ich ograniczenia. Jest to ważna umiejętność, gdyż pozwala zachować dystans w stosunku do własnych dokonań badawczych i wskazać kierunki dalszych poszukiwań oraz umożliwić doskonalenie warsztatu badawczego.

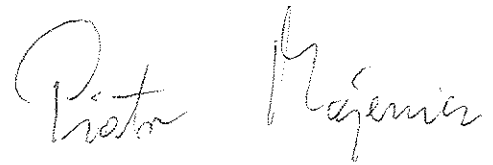
KONKLUZJA

Przedstawiona do recenzji praca dotyczy niszowego zagadnienia związanego z funkcjonowaniem rodziny z dzieckiem z niepełnosprawnością ruchową w relacji do stylów radzenia sobie ze stresem, przy czym zależności te interpretowane są z perspektywy systemowej. Wyniki przeprowadzonych analiz stanowią istotny wkład do wciąż budowanej wiedzy na temat funkcjonowania systemu rodzinnego z dzieckiem z dysfunkcją narządu ruchu.

Praca posiada wiele zalet. Zarówno część teoretyczna, jak i metodologia badań oraz prezentacja, analiza oraz interpretacja zebranego materiału empirycznego zostały dokonane prawidłowo. Podkreślenia wymaga przede wszystkim sam pomysł badawczy, jego

aktualność, a także znaczenie, jakie dla teorii i praktyki mają wnioski z przeprowadzonych badań. Dysertacja uwzględnia współczesne tendencje obecne zarówno w badaniach nad rodziną, jak i w pedagogice specjalnej oraz w psychologii rehabilitacji.

Ocenianą rozprawę doktorską, pomimo pewnych krytycznych uwag zamieszczonych w niniejszej recenzji, spostrzegam w świetle jej merytorycznych walorów spełniających wymogi pracy naukowej, a tym samym wnoszę o dopuszczenie Pana mgr Pawła Krasuskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

A handwritten signature in cursive script, reading "Piotr Majemier". The signature is written in black ink on a white background.